

Şîî-Sünnî İlişkileri ve Seleflik

Cemil HAKYEMEZ*

Özet

Modernleşme ve küreselleşmenin dünya üzerinde çok büyük etkilerinin tartışıldığı günümüzde, henüz çok fazla değişimin yaşanmadığı alanlardan birinin, Şîî-Sünnî temelli mezhepsel yaklaşımlar olduğu söylenebilir. Bunun en önemli nedenlerinin birisi, hızla modernleşen Türk toplumu karşısında komşusu İran başta olmak üzere Müslüman Ortadoğu ülkelerinin hala daha küresel bağın içerisine girmemiş olmasıdır.

Aslında İran, Osmanlı modernleşmesinden bir hayli etkilenmiş ve bu doğrultuda ülkede meşrutiyet ilan edilmişti. Ancak Şîî ulemanın toplum üzerindeki nüfuzu, söz konusu girişimlerin sekteye uğramasına neden olmuş ve İran İslam Devrimi'ne yol açan süreci başlatmıştır. Devrimin ileri gelenlerinin O günden buyana izlemiş oldukları siyasetle İran halkını küresel aktörlere karşı sürekli teyakkuzda tutmaları, onların modernleşmenin dışında kalmalarına neden olmaktadır. Bu durum bir taraftan İran Şîîlerinin geleneksel ortaçağ mezhep anlayışlarını devam ettirmelerine yol açarken diğer taraftan ise Ortadoğu'daki kadim çatışmaların tekrar alevlenmesine neden olmaktadır. Özellikle Irak'ın sürüklendiği iç savaşın en önemli araçlarından birinin, hala daha küreselleşmeye karşı durmayı söylem haline getiren İran modeli bir devlet yapılanmasının savunduğu din anlayışından kaynaklandığı rahatlıkla söylenebilir. Küresel güçlerin İran'a karşı sürekli tacizde bulunmaları, söz konusu politikalarını devam ettirmeleri yönünde onlara direnç kazandırmaktadır. Küreselleşen ve bu doğrultuda geleneksel din anlayışlarını revize etmeye çalışan Türk toplumu karşısında İran'ın ne zamana kadar böyle devam edeceği merak konusu. Ancak küresel işgalcilerin bu bölge üzerindeki hesapları devam ettiği sürece sağlıklı bir modernleşme ve küreselleşme sürecinin tecrübe edilemeyeceği rahatlıkla söylenebilir. Söz konusu durumun, mezhep temelli geleneksel çatışma politikalarının uzun bir süre daha Ortadoğu üzerinde etkisini hissettireceğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Sünni, Şii, Modernizm, Küreselleşme, Sünni-Şii İlişkileri

Shia-Sunni Relations and Salafism

Abstract

It can be claimed that the approaches from the Shia and Sunni traditions are one of the areas that not much change experienced. One of the important reasons of this is that Iran and other Muslim Middle Eastern countries which are on the opposite of fast modernizing Turkish society have not become a part of global network.

In essence, Iran has affected from Ottoman modernisation and declared constitutional monarchy by this influence. However, Shia ulema attempts interrupted this modernisation attempt which leads Iran's Islamic Revolution. Iran's politics has a coution against global actors and modernisation. Politics held by frontiers of the revolution maintains Iranian people in alert position against global actors and this alert situation cause them to stay out of modernization. This approach leads to perpetuation of middle age sect understanding as well as exacerbation of conflicts in the Middle East. One of the important reasons of Iraq's civil war is the religious understanding which is similar to Iran Islamic State's. The ongoing harresment of the global forces against Iran is giving motivation to Iran to perpetuate their politics. It is an interesting question to ask to which point Iran will continue to follow this policy as long as the policies of global intruders. However, it is confident to say that continuing a healthy modernisation and globalisation will not be experienced sect-based. This analysis shows that the traditional conflicts would be influential on Middle East for a long period of time.

Keywords: Sunni, Shia, Modernization, Globalization, Sunni-Shia Relations

* Prof. Dr., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi, e-posta: chyemez@gmail.com

Giriş

Modernleşme ve küreselleşmenin dünya üzerinde çok büyük etkilerinin tartışıldığı günümüzde, henüz çok fazla değişimin yaşanmadığı alanlardan birinin, Şîi-Sunnî temelli mezhepsel yaklaşımlar olduğu söylenebilir. Bunun en önemli nedenlerinin birisi, hızla modernleşen Türk toplumu karşısında komşusu İran başta olmak üzere Müslüman Ortadoğu ülkelerinin hala daha küresel bağın içerisine girmemiş olmasıdır.

Tarihte Türk-İran ilişkileri, komşu iki büyük devlet arasındaki rekabet ve çekişmenin mezhepsel söylem üzerinden kendini ifade ettiği bir yapı arz eder. Adı geçen iki devlet arasındaki bu ilişkinin temeli, İran'da Safevi Devleti'nin kurulması ve Şîiliği resmi mezhep olarak benimsemesiyle başlar.

Safevi Devleti'nin Şîiliği resmi mezhep olarak seçmesi, Osmanlı Devleti'ni de daha katı bir Sunnî devlet olma sürecine sokmuştur. Her iki devletin başta siyasi ve dini olmak üzere temel meselelerde mezhepsel aşırılığa kaçması, toplumlar arasında karşılıklı bağnazlık ve hoşgörüsüzlüğün artmasına yol açmıştır. On altıncı yüzyıldan itibaren başlayıp uzun süre devam eden bu süreç, on sekizinci asırdan itibaren değişmeye başlamıştır. Bu dönemde Batılı devletlerin hem Osmanlı hem de İran toprakları üzerindeki istila girişimleri, iki toplumu ister istemez yakınlaştırmaya zorlamıştır. İslam birliği politikalarıyla siyasal boyut kazanan bazı hareketler, beraberinde, başta Şîilik-Sunnîlik olmak üzere mezhepler arasında yaklaşma ve mezhepler üstü düşünme şeklinde birtakım girişimleri de getirmiştir.

Karşılıklı ilişkiler daha yumuşak bir zemin üzerinde devam ederken yirminci yüzyılın başlarında Türkiye ve İran ulus devletleri ile birtakım bölgesel monarşiler kurulmuş ve başta devletlerarası ilişkiler olmak üzere mezhepsel söylemler geri plana itilmiştir. Ancak bu yüzyılın sonlarına doğru özellikle 1979 İran Devrimi'yle birlikte İran'ın Şîiliği yayma girişimleri, tekrar mezhepsel söylemlerin öne çıkmasına neden olmuştur.

Aslında İran, Osmanlı modernleşmesinden bir hayli etkilenmiş ve bu doğrultuda ülkede meşrutiyet ilan edilmişti. Ancak Şîi ulemanın toplum üzerindeki nüfuzu, söz konusu girişimlerin sekteye uğramasına neden olmuş ve İran İslam Devrimi'ne yol açan süreci başlatmıştır. Devrimin ileri gelenlerinin O günden buyana izlemiş oldukları siyasetle İran halkını küresel aktörlere karşı sürekli teyakkuzda tutmaları, onların modernleşmenin dışında kalmalarına neden olmaktadır. Bu durum bir taraftan İran Şîilerinin geleneksel ortaçağ mezhep anlayışlarını devam ettirmelerine yol açarken diğer taraftan ise Ortadoğu'daki kadim çatışmaların tekrar alevlenmesine neden olmaktadır. Özellikle Irak'ın sürüklendiği iç savaşın en önemli araçlarından birinin, hala daha küreselleşmeye karşı durmayı söylem haline getiren İran modeli bir devlet yapılanmasının savunduğu din anlayışından kaynaklandığı rahatlıkla söylenebilir. Küresel güçlerin İran'a karşı sürekli tacizde bulunmaları, söz konusu politikalarını devam ettirmeleri yönünde onlara direnç kazandırmaktadır. Küreselleşen ve bu

doğrultuda geleneksel din anlayışlarını revize etmeye çalışan Türk toplumu karşısında İran'ın ne zamana kadar böyle devam edeceği merak konusu. Ancak küresel işgalcilerin bu bölge üzerindeki hesapları devam ettiği sürece sağlıklı bir modernleşme ve küreselleşme sürecinin tecrübe edilemeyeceği rahatlıkla söylenebilir. Söz konusu durumun, mezhep temelli geleneksel çatışma politikalarının uzun bir süre daha Ortadoğu üzerinde etkisini hissettireceğini göstermektedir.

Sünnî-Şîî İlişkilerinin Târihî Arkaplâmı

Sünnî-Şîî ilişkilerinin tarihi, İslâm tarihinin ilk dönemlerine, yani Şîa'nın bir mezhep olarak ilk ortaya çıkmaya başladığı zamana kadar gider. Sekizinci yüzyılın ilk çeyreğinde gündeme gelen birtakım Şîî iddialar, zaman içerisinde itikat boyutunun öne çıktığı bir yapıya doğru evrilerek dokuzuncu yüzyılın başlarına gelindiğinde Hz. Ali ve Fâtıma soyundan bazı önemli kişileri "Allah ve Peygamber'in nas ve tâyiniyle, bir önceki imâmın da vasiyetiyle imâm kabul eden" bir inanca dönüşmüştür.

Şîa'nın Hz. Ali ve onun soyundan bazı kişileri imâm kabul eden bir yapı olarak öne çıkması, onun, Emevîler'den itibaren başlayıp Abbâsîler ile devam eden târihî süreç içerisinde söz konusu yönetimlerle bir şekilde sorun yaşayan muhâlif grupları kendi etrafında toplayarak büyük bir mezhep yumağına dönüşmesine yol açmıştır. Yani Şîa, tâbiri câizse bir nevi Müslümanların ana muhalefet partisi olmuştur. Dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren İslâm dünyasında başlayan yoğun telif faaliyetlerine paralel olarak Şîîler de kendi literatürlerini oluşturmuşlardır. Başta imâmet temelli itikadî eserler olmak üzere Hadis, Fıkıh ve Tefsir gibi alanlarda özgün çalışmalar ortaya koymuşlardır.

İslâm düşüncesinin özgün eserlerinin yazıldığı en önemli zaman dilimlerinden birisi, Abbâsî hükümdarı Hârûn Reşîd'in iktidarından itibaren başlayıp Halife Mütevekkil'in zamanına kadar devam eden süreçtir. Hârûn Reşîd'in entelektüel vezirleri Bermekîler'in katkıları sayesinde son derece özgür bir ortamda yapılan bilimsel tartışmalar, kısa bir fasıladan sonra Halife Me'mûn döneminde tekrar büyük bir hızla devam etmiş ve bu süreç Mütevekkil'in iktidarında son bulmuştur. Söz konusu dönem içerisinde yapılan felsefî çeviriler ve beraberinde gelen kelâmî tartışmalar; Mu'tezilî, Şîî ve Sünnî mezheplerin kelâmî temellerinin atılmasına yol açmıştır. Artık İslâm düşüncesi bu sayede, rakipleri olan Hristiyanlık ve Mecûsîlik gibi diğer büyük dinlerle rekabet edebilecek güçlü bir teolojik yapıya kavuşmuş oldu.

Dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında mezhep yapılarının oturduğu ve farklılıkların artık belirginleştiği bir dönemde, dönemin Abbâsî yönetiminin farklılıklara imkân tanıyan siyâseti, hattâ Halife Me'mûn'un başlattığı "Mihne" politikasıyla bunu bir baskı aracı haline dönüştürmesi, mevalinin gayretleriyle oluşmaya başlayan kelâmî düşüncüyü başından itibaren bir sapma ve bozulma olarak gören bir kısım Arap tebaayı bir hayli rahatsız etmiştir. Onların bu memnuniyetsizlikleri zamanla hilâfetin siyâsal seyrini etkilemiş ve nihâyetinde

Halife Mütevekkil döneminde bu politikalara son verilmek zorunda kalınmıştır. Artık oluşan yeni siyâsetle birlikte Ashâbü'l-Hadîs'in her yönüyle öne çıkartıldığı bir döneme girilmiş oldu.

Ashâbü'l-Hadîs'in iktidara gelip yıldızının parlaması, gidişatın seyrini değiştirerek, ciddî bir paradigma değişimine yol açmıştır. O zamana kadar hem bastırılmışlığın, hem de rakipleri olarak gördükleri kesimlerin güçlü teolojik yapılarına cevap üretememenin vermiş olduğu psikolojik hal, onlarda saldırganlığa dönüşmüştür. Zâten kelâm, münâzara vb. bilimsel tartışmalar da yasaklanmıştır. Bilimsel etkinliklerin olmadığı yerde tartışmalar ister istemez sokağa kaymıştır. Günümüz siyasal tâbiriyle "militan muhafazakârlık" olarak da tanımlayabileceğimiz onların bu hâlet-i rûhiyesi, başta Şîiler olmak üzere diğer grupları da etkileyerek başkent Bağdad gibi kozmopolit şehirleri, taşlı sopalı kavgaların yaşandığı mekânlara dönüştürmüştür.

İtikadî İslâm Mezhepleri'nin kurumsal bir yapıya kavuşmasıyla birlikte, siyâsetin, mezhep eksenli bir yapıya dönüşmesi kaçınılmazdır. Nihâyetinde mezhepler, dönemin siyâsî partileri olarak da düşünülebilir. Şîiliğin, Sünnî mezheplerden farklı bir yapıda geniş tabanlı bir harekete dönüşmesi, onu, siyasal iktidarlar tarafından dikkate alınması gereken en önemli politik aktörlerden biri haline getirmiştir. Bu yüzden Müslüman devletlerin siyâseti, Abbâsîlerin ilk hükümdarlarından olan Hârûn Reşid'den itibaren bir şekilde Şîilerle bağlantılı olmuştur. Halife Me'mun, Şîilerin imâm kabul ettiği Ali er-Rızâyı kendisinden sonra veliaht tâyin etmek zorunda kalmıştır. Mütevekkil ise, diğer politikalarına uygun bir şekilde bir taraftan Kelâm'ı yasaklarken, diğer taraftan da Şîilere yönelik sıkı tedbirler almıştır. Abbâsîler, aldıkları tüm tedbirlere rağmen başta Ashâbü'l-Hadîs'in en aşırıları olan Hanbelîler olmak üzere onların Şîilerle olan çatışmaları bir türlü durulamamıştır.

Fatımîlerin Kuzey Afrika'da bir Şîi hilâfet kurmaları, Şîa açısından bir rahatlama sağladıysa da nihâyetinde söz konusu devlet İsmâilî Şîilere ait bir idareydi. İmâmîyye veya İsnâaşeriyye Şîileri ise, Abbâsî hilâfetinin merkezi Irak ile Horasan gibi doğu bölgelerinde varlıklarını gayri memnun unsurlar olarak devam ettirmişlerdir. Tüm bunların da etkisi sonucunda Abbâsîlerin zayıflamaya başlaması ve Büveyhîlerin hilâfetin fiili kontrolünü ellerine almaları, Şîiler için bir rahatlama ve karşı saldırılara sebebiyet vermiştir. Fakat gazları alındıktan sonra Büveyhîler de mezhepler arasında dengeli politikalar izlemeye çalışmışlardır.

Fatımîlerin Kahire'de Ezher medresesini kurarak orada yetiştirdikleri dâileri doğuya doğru göndermeleri ve oralarda İsmâilîliği yaymaya çalışmaları, bu faaliyetler neticesinde Hasan Sabbâh'ın Alamut'ta bir Şîi İsmâilî devlet kurması, dengeleri yeniden sarsmıştır. Alamut İsmâilîleri ortamı çok germiş ve bu yüzden Selçuklular, daha katı Sünnî politikalar uygulamaya yönelmişlerdir. Abbâsîlerin hilâfet bölgesinde fiili yönetimi elinde bulunduran Büveyhîler'in yerine hâkimiyet kuran Selçuklular, Sünnî hilâfetin korunmasını kendi temel amaçları olarak belirlemişlerdir. Tuğrul Bey'den sonra sultan olan Alparslan, Nizâmülmülk'ü vezir yaparak, onun aracılığıyla Ezher'e karşılık Nizâmiye medreselerini kurdurmuştur.

Sünnî-Şîî ilişkileri Selçuklular devrinde bu şekilde devam ederken sonraki bir diğer önemli aşama, Moğol istilâsıyla birlikte başlamıştır. 13. Yüzyılın ortalarında Moğolların Abbâsî hilâfet topraklarını işgal etmesi neticesinde Selçuklular da dağılmış ve bu dönemde Hülâgû'ya danışmanlık yapan Allâme Hillî ve Nasîruddîn et-Tûsî gibi Şîî âlimler sayesinde Şîîlere avantajlar sağlayan politikalar izlenmiştir. Fakat Moğol Hükümdarı Ebû Said'in Sünnîliği kabulüyle birlikte tekrar eskiye dönmüştür.

Irak ve Horasan bölgeleri bir taraftan Moğol işgalinin sancılarını atlatmaya çalışırken diğer taraftan da Anadolu'ya göçen kavimler sayesinde, ileride Sünnîliği müdafaa edecek yeni siyâsî yapılanmalar meydana gelmiştir. Bu süreç içerisinde Şîîliğin İran bölgesinde her geçen gün güçlendiği söylenebilir. Bölgede yaşanan kaos ve bu boşluktan yararlanan sufi benzeri oluşumlar, ileride Şîîleşecek bölgenin habercileri olmuşlardır. Neticede 14. Asrın ortalarında Sünnîler arasında kurulan Erdebil Tekkesi'nin zaman içerisinde birtakım Şîî unsurları benimsemesi ve hemen öncesinde de Kübreviyye'nin Şîîleşmesi, Şîî Safevî Devleti'nin kurulmasına kapı aralamıştır. Zâten 1501'de Safevî Devleti'nin kurulmasıyla birlikte Şîîlik resmî devlet mezhebi haline gelmiş ve artık günümüze kadar devam edecek Şîî İran'ı bu şekilde oluşmaya başlamıştır.

İran'da Şîîliğin resmî mezhep olarak kabul edilmesi ve iki devlet arasındaki mücadele, temelde Sünnî olan Osmanlı Devletini, gevşek bir yapıdan Râfîzî (Şîî) karşıtlığı üzerine bina edilmiş daha katı Sünnî bir yapıya dönüştürmüştür. Artık Osmanlılar kendilerini Sünnî hilâfetin yegâne savunucuları olarak görmeye başlamışlardır.

Safevîlerin kuruluş aşaması, kendini ispatlama süreci olduğu için mezhepçilik adına karşılıklı kıyımlara sahne olmuştur. Fakat zamanla sınırlar belirginleşmiş, ortalık da sakinleşmiştir. Zâten Safevî Devleti de 1736'da yıkılmıştır. Fakat Şîîlik artık İran coğrafyasıyla özdeşleşmeye başladığı için sonraki yönetimler de bu doğrultuda hareket etmişlerdir. Safevî Devleti'ne son verip kendi iktidarını oluşturan Nâdir Şâh, o zamana kadar denenmeyen bir süreci başlatmıştır; Sünnîler ile Şîîleri uzaklaştırmıştır. O, büyük halife olarak gördüğü Osmanlı Devleti'ne Caferîliği beşinci mezhep olarak kabul ettirip tartışmalara ve iki mezhep arasındaki çatışmaya güya son verecekti.

Nâdir Şâh'ın Caferîliği beşinci Sünnî mezhep olarak kabul ettirip Şîîler ile Sünnîleri uzlaştırma arayışı, iyi niyetlerle düşünülmüş bir öneriydi. Bununla birlikte tek bir tarafın siyâsî bir kararı olarak kaldığı için¹ somut bir başarıya ulaşamamıştır. Ulemâdan küçük bir kısmı hariç tutulursa gerek İran'daki hiyerarşik dini yapı, gerekse Osmanlı bürokrasisi, henüz geleneksel mezhep kalıplarını aşacak seviyede değildi. Önceden fikrî temelleri atılmayan böyle bir uygulama kalıcı sonuçlar vermemiştir. Osmanlı ulemâsından Koca Râgıb Mehmed

¹ Şehbenderzâde Ahmed Hilmi, *İslâm Tarihi*, (I-II), tahk. Mümin Çelik, Doğan Güneş Yayınları, İstanbul 1971, s. 501.

Paşa gibi olumlu yönde görüş bildiren istisnâî kişilerin çabaları da yetersiz kalmıştır.²

Sünnîlik ile Şiîliği uzlaştırma girişimlerinin ilk olarak Nâdir Şâh tarafından denemesi elbette tesadüf değildir. Bilindiği üzere 18. yüzyılın başları, Müslüman devletlerin Rusya ve Batı ülkelerine karşı ilk toprak kayıplarının yaşandığı yıllar olmuştur. Müslümanların artık etraflarında ciddî bir rakipleri olmadan kendi içlerinde sorumsuzca ve şımarıkça mücadele etmeleri imkansız hale gelmiştir. Koca Râgıb Mehmed Paşa'nın da ifade ettiği gibi; her iki ülke açısından da benzer tehditleri oluşturan Rusya'ya karşı Osmanlı ile İran arasında en azından husumetin ortadan kalkması önemliydi. Zira Rusya, 1768–1774'te Osmanlı Devleti'ne yaptığı savaşın benzerini, 1804–1813 yılları arasında Kaçarlar İran'ına yapmış ve pek çok açıdan geri kalmış bu iki devlete büyük zararlar vermiştir.³ Rusların tâcizlerini gittikçe daha fazla hisseden İran, kendisine benzer sıkıntıları yaşayan Osmanlı Devleti'ne; Hıristiyan Ruslara karşı ortak mücadele önerileri sunmaya başlamıştır. Bundan dolayı bölgenin söz konusu iki büyük Müslüman devleti, 19. asırda başlayan ittifak arayışlarını daha da sıklaştırmışlardır. Müslüman topraklarının işgaline tepki olarak da Müslümanlar arasında, özellikle bu yüzyılın ortalarına doğru "İttihâd-ı İslâm" düşüncesi oluşmaya başlamıştır.⁴

Modernleşme Hareketleri ve Sünnî-Şiî İlişkileri

19. yüzyıl, İslâm dünyasındaki modernleşme hareketlerinin çok yoğun yaşandığı bir dönemdir. Bu asrın son dönemlerine damgasını vuran Osmanlı hükümdarı Sultan II. Abdülhamid, uygulamaya çalıştığı İslâm Birliği politikası çerçevesinde hem kendi toprakları olan Irak'ta yaşayan Şiîleri yanında tutmak hem de işgallerle mücadele ve değişim konularında benzeri kaderi paylaşan İran'la iyi ilişkiler kurmak istiyordu. Bunun için 1892 yılında Cemâleddîn Afgânî'yi İstanbul'a dâvet etmiş ve birlikte hızlı bir şekilde faaliyetlere girişmişlerdir.

Cemâleddîn Afgânî, oluşturulan ekiple birlikte İslâm dünyasının değişik bölgelerindeki önde gelen kişilere mektuplar yazmışlardır. Bu mektuplardan bir kısmı da Irak'taki Şiî âlimlere gönderilmiştir. Karşılığında müspet cevaplar alınmış

² Yapılan görüşmeler ve karşılıklı yazılan mektuplar, Koca Râgıb Mehmed Paşa tarafından kaydedilmiştir. bk. Koca Râgıb Mehmed Paşa, *Tahkik ve Tevfik*, haz. Ahmet Zeki İzgören, Kitabevi, İstanbul 2003, vr. 197-a vd. Koca Râgıb Mehmed Paşa, Sultan I. Mahmud'un emri üzerine, sulh görüşmeleriyle ilgili 1149(1736)da kaleme aldığı tahmin edilen *Tahkik ve Tevfik* adlı eserinde, Şiîlerle Sünnîler arasındaki ihtilâfların ortadan kalkmasını, hattâ daha da ileri giderek her iki toplumun tek bir devlet olarak birleşmesine katkı sağlamasını samimiyetle istemiştir. bk. Koca Râgıb Mehmed Paşa, *Tahkik ve Tevfik*, vr. 175-b.

³ İran'ın Rusya'ya karşı kaybettiği savaşlar ve bunların sonucunda imzalamak zorunda kaldığı Gülistan ve Türkmençay antlaşmaları, İran tarihinin en acı ve alçaltıcı dönemlerinden biridir. Ülkenin en verimli toprakları olan Güney Kafkasya, Gürcistan ve Ermenistan bölgeleri ile Hazar Denizi ve burada yer alan ticari öneme haiz limanlar, bu antlaşmalarla birlikte Rusya'ya terk edilmiştir. bk. Yılmaz Karadeniz, *İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1795–1925)*, İstanbul 2006, s. 118.

⁴ Geniş bilgi için bk. Cemil Hakyemez, *Osmanlı İran İlişkileri ve Sünnî-Şiî İttifakı*, Kitapyayinevi, İstanbul 2014.

ve çeşitli düzeylerde müspet ilişkiler yaşanmıştır. Fakat Osmanlı Devleti, hem Rusya ve İran'ın baskısı, hem de İngilizlerle ile irtibata geçmelerinden dolayı 1904 yılından itibaren Irak Şii'leriyle olan bağıını kopartmış, hattâ onların birtakım politik faaliyetlerine yasaklama getirmiştir. Zira Irak Şii'leri, bir taraftan İran'ın içişlerine daha fazla karışarak Rusya yanlısı başbakanı düşürmüş ve Orta Asya Şii'lerini de kıskırtmaya başlamış, diğer taraftan da İran üzerinde nüfuz mücadelesinde Ruslar ile çatışan İngilizlere yakınlaşmışlardır.⁵

Osmanlı yönetimi İran'la ve Irak'taki Şii'lerle resmî anlamda bu tür karşılıklı yakınlaşma arayışları içerisindeyken en ciddî etkileşimlerin, gayr-i resmî birtakım faaliyetler sonucunda gerçekleştiğini görüyoruz. Yani bu dönemde Sünnîler ile Şii'ler arasındaki asıl yakınlaşmalar, sivil birtakım girişimler neticesinde ve özellikle de meşrûtiyetçilerin karşılıklı kültürel ilişkileri sayesinde olmuştur. Bir kısım İran'lı aydının İstanbul'a gelerek Nâmık Kemâl, Şinâsi vb. Yeni Osmanlılarla birlikte görüşmeleri ve *Ahter* gibi gazetelerin bu yönde yaptıkları yayınlar, İran'daki meşrûtiyet hareketlerine ivme kazandırmıştır. Yine bu çerçevede *Tanin* gibi Genç Türklere ait gazeteler, Haziran 1908'den başlayıp Temmuz 1909'a kadar devam eden karşı devrim sürecinde İran anayasal devrimine destek vermişlerdir.⁶

Resmî ve gayri resmî yönde her iki kesim arasında yakınlaşma ve etkileşimler bu şekilde devam ederken Irak'taki Şii'ler de bundan uzak kalmamış, ilişkiler de ister istemez farklı bir boyuta taşınmıştır. 1908 yılında İkinci Meşrûtiyet'in ilânıyla birlikte özellikle Irak'ın bazı bölgelerindeki Şii çocuklar devlet okullarına gitmeye zorlanmıştır. Aslında o zamana kadar Osmanlı Devleti, Şia'yı karşıt bir grup olarak gördüğü ve bu yüzden de Irak'ta kendi topraklarında yaşayan Şii'leri aslı unsur olarak kabul etmediği için onları resmi görevlerden uzak tutmaktaydı.⁷

Hem yabancı işgaller, hem bu çerçevede gelişen İttihâd-ı İslâm siyâseti, hem de meşrûtiyet hareketleri sayesinde oluşan yakınlaşma, Osmanlı yönetimi ile Irak'taki Şii'ler arasında birtakım müspet sonuçlara da yol açmıştır. Bölgedeki Şii merciler, her ne kadar Osmanlı'yı meşrû İslâm devleti olarak görmeseler de, oluşan yakınlaşmanın da etkisiyle olsa gerektir, ehven-i şer kabilinden İngilizlere karşı onların yanında cihâd için çağrıda bulunmuşlardır⁸. Bölgedeki birtakım Şii gruplar, 1920'de Irak'ta İngiliz mandasına karşı da aynı tepkiyi göstererek Sünnîler ile birlikte hareket etmişlerdir.⁹ Bununla birlikte, yaşanan tüm bu olumlu gelişmelere rağmen işlerin tamamen yolunda gittiği de söylenemez. Meselâ, Mayıs 1915-Mayıs 1916 arasında Kerbelâ, Necef ve Hille'de meydana gelen birtakım olaylar, ilişkileri

⁵ Gökhan Çetinsaya, "Osmanlı Irak'ında Şii-Sünnî İlişkileri: II. Abdülhamid Dönemi (1890-1908)", *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti*, ed. Azmi Özcan, İstanbul 2000, ss. 144-145.

⁶ *Tanin*, no. 4, Haziran 1908, İstanbul Atatürk Kütüphanesi.

⁷ Ali el-Verdî, *Lemahât ictimâ'iyye min tarîhi'l-Irakî'l-hadîs*, (I-VI), Kufan 1991, c.III, s.263; Ahmed el-Kâtib, "Şia ve Modernizm, Direnişten Bilinçli Açılıma", çev. Yaşar Daşkiran, *İslâmiyât*, VII/4, 152.

⁸ Said es-Samerraî, *et-Taifiyye fi'l-Irak: el-vâkı ve'l-hâl, Müessesetü'l-Fecr*, Londra, 1993, s.53; Ziya Abbas, *Irak'ta Şii Merciliği'nin Siyasi Rolü*, Önsöz Yayıncılık, İstanbul 2013, s. 118.

⁹ Hamid İnâyet, *Çağdaş İslâmî Siyasi Düşünce*, çev. Yusuf Ziya, Yöneliş Yayınları, İstanbul 1995, ss. 82-83.

tekrar sorunlu hale getirmiştir. Zira Osmanlılar, Şuaybe'de aldıkları mağlûbiyetin sorumlusu olarak Şîi ulemâyı görmekteydi.¹⁰

Aslında Irak'ta yaşayan Şîi aşiretler yekpâre bir yapıya sahip olmadıkları için zaman zaman birbirlerinden bağımsız hareket edebiliyorlardı. Özellikle kırsal kesimde yaşayan Şîi grupları bir arada tutan asıl bağ Şîilik değil, aşiret ilişkileriydi. Şîi aşiretlerin önemli bir bölümü, Nəcəf'teki Şîi ulemâdan ziyade, birlikte oldukları seyyidlere bağlıydılar.¹¹ Gerek bu gruplar, gerekse Kerbelâ, Nəcəf ve Kâzımeyn gibi şehirlerde meskûn din adamı aileleri arasında da ciddî anlamda rekabet vardı. Müçtehitlerin taraftarları arasında sokak kavgalarına varacak derecede tartışmalar yaşanmaktaydı.¹²

Tüm bunları da göz önünde bulundurduğumuzda, İslâm Birliği siyâsetinin, 1908 yılına gelene kadar, yani 30 yıllık bir dönemde istenen hedefine ulaşamadığı¹³ ve Müslüman topluluklar arasında ciddî anlamda bir kültürel alışveriş imkânı oluşturamadığı, bununla birlikte¹⁴ her iki kesim arasında özellikle meşrûtiyet hareketi sayesinde bir yakınlaşma ve etkileşime katkı sağladığı rahatlıkla ifade edilebilir. Dönemin söz konusu meşrûtiyetçilerin en önemli özelliği, Şîilik ve Sünnîlik gibi mezhepsel kimliklerin öne çıkarılmasına karşı çıkıp "İslâm" üst kimliğine vurgu yapmalarıydı.

Neticede, Müslümanlar arasında 19. asrın ikinci yarısından itibaren çoğalmaya başlayan modernist eğilimlerin, Şîiler ile Sünnîler arasındaki duvarların yıkılmasına yarayacak bazı oluşumlara neden olduğu açıktır.¹⁵ Bu doğrultuda dini bağlılığın yerine ulus-devlet anlayışının ortaya çıkması, mezhepsel tartışmaların hafifleyip, çatışmaların etnik kimliklere doğru kaymasına yol açmıştır.

I. Dünya Savaşı Sonrası Durum

Osmanlı'da ve İran'da ortaya çıkan modernleşme hareketleri, yukarıda ifade ettiğim birtakım sebeplerden dolayı farklı mezhep mensupları arasında ciddî birtakım yakınlaşmalara yol açarken, I. Dünya Savaşı'yla birlikte gidişatın seyir değiştirdiği görülmektedir. Savaş sonucunda Osmanlı ve Kaçar hânedânlıkları yıkılmış, yerlerine Türkiye ve İran ulus devletleri kurulmuştur. Hilâfetin kaldırılmasıyla birlikte Türkiye'nin İslâm Birliği iddiası kalmamış, İran'da ise ulemânın saf dışı edildiği bir süreç yaşanmıştır. İngilizlerin kontrolüne giren Irak ise, Osmanlı'dan koptuğu gibi bölgedeki Şîi ulemânın İran bağlantısı pek

¹⁰ Abdülhalim er-Ruhaymî, *Tarihü'l-hareketi'l-İslâmiyye fî'l-Irak 1900-1924*, Dârü'l-âlemiyye li't-Tibaa ve'n-Neşr, Beyrut 1985, s. 174; Ziya Abbas, *Irak'ta Şii Merciliği'nin Siyasî Rolü*, s. 123.

¹¹ Hana Batatu, "Iraq's Shi'a: Their Political Role and the Process of Their Integration into Society", *Islamic Impulse*, ed. B.F. Stowasser, Washington 1986, s. 204; Faleh A. Cabbar, *Irak'ta Şii Hareketi ve Direniş*, Türkçesi: Hikmet Halis, İstanbul 2004, s. 79-81.

¹² Ali el-Verdî, *Lenahât ictimâ'iyye min tarihî'l-Irakî'l-hadîs*, (I-VI), Kufan 1991, I, 21-22; Faleh A. Cabbar, *Irak'ta Şii Hareketi ve Direniş*, s. 81.

¹³ Metin Hülagü, (İngiliz Gizli Belgelerine Göre Milli Mücadelede İslâmcılık ve Turancılık) *İslâm Birliği ve Mustafa Kemal*, Timaş Yayınları, İstanbul 2008, s. 158.

¹⁴ İlber Ortaylı, *Gelenekten Geleceğe*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2007, s. 21.

¹⁵ krş. Hamid İnâyet, *Çağdaş İslâmî Siyasî Düşünce*, s. 80-81.

kalmamıştır. Savaşta alınan yenilgi, Sünnî ve Şîî tüm kesimlerin ümmet ideallerini yok etmiştir. Irak, Osmanlı ve İran'ın devreden çıkarılmasından sonra İngilizlerin serbestçe hareket ettiği bir bölge haline gelmiştir. Zâten öncesinde, Irak'taki bir kısım Şîî ulemâyı maaşa bağlamak gibi bazı politikaları sayesinde altyapıyı hazırlamışlardı.

İngilizler, Fars asıllı Şîî müctehidlerin kendilerine ve monarşiye karşı çıkmalarına engel olmak için 1924 yılından itibaren Irak'ta modern yurttaşlık fikrini işlemeye başlamışlardı.¹⁶ Onların kontrolünde Şîîler ile Sünnîlerin ortak eseri olarak oluşturulmaya çalışılan Irak milliyetçiliğinin veya "Irak Ulusu" dürtüsünün oluşmasında özellikle Necef'in Şîî ulemâsının önemli desteği olmuştur.¹⁷ Fakat zaman içerisinde hem siyâsî iktidarların hem de Sünnî halkın, aslen oranın yerli Araplarından olan Irak Şîîlerini, oraya göç eden İran asıllı yabancı kişiler olarak düşünerek,¹⁸ onlara yönetimde yeterince katılım hakkı vermedikleri görülmüştür. Bu durum, dışlanan tarafın içerisinde yer alan çoğu Şîî gencin, merkezi iktidarlar karşısında dünyada hızla yaygınlaşan sol hareketlere destek vermesine yol açmıştır.

Irak'ta 1930 yılında kurulan Komünist Partisi, 1950li yıllara gelinceye kadar çoğunluğu Şîî gençlerden oluşan kesimlerin desteğiyle büyümüştür. Durumdan endişelenen Şîî ulemâ, gençleri sosyal erozyondan korumak amacıyla harekete geçerek, Âyetullah Muhsin el-Hakîm ve Muhammed Bâkır es-Sadr gibilerin öncülüğünde 1957'de İslâmî Dâvâ Partisi'ni kurmuşlardır. 1960 yılında verdikleri bir fetvâyla da Komünist Partisi'ne katılımı haram sayarak yasaklamışlardır. Bu olay Şîîler arasında oldukça etkili olmuş ve komünizmin gençler arasındaki popülaritesi azalmıştır.¹⁹

İslâmî Dâvâ Partisi gibi son dönem Irak İslâmî hareketlerinden en önemlisinin kuruculuğunu yapmış Şîî lider Muhammed Bakır es-Sadr (ö. 1980), faaliyetlerinde mezhepçiliği öne çıkartmamıştır. Meselâ onun, Sünnî idarecilerin yerine Şîîleri getirme şeklinde herhangi bir amaç peşinde koştuğu görülmemiştir.²⁰

Dünyada gelişen Komünizm ideolojisinin Müslüman gençler arasında da rağbet görmesi sadece Şîîler için değil, aynı zamanda Sünnî din adamları için de endişe kaynağı olmuştur. Zâten paylaşacak iktidarları kalmayan birtakım Sünnî ve Şîî din adamları, belki de ortak düşman olarak gördükleri sol karşıtlığının da etkisiyle tekrar bir araya gelmek için Mısır'da bir girişim başlatmışlardır. Bu şekilde Sünnî-Şîî yakınlaşma çalışmaları, Osmanlı'nın son dönemlerindeki İttihâd-ı İslâm faaliyetlerinin sona ermesinden yaklaşık yarım asır sonra bu hareketle birlikte tekrar başlamış oldu.

¹⁶ Faleh A. Cabbar, *Irak'ta Şîî Hareketi ve Direniş*, s. 89.

¹⁷ Faleh A. Cabbar, *Irak'ta Şîî Hareketi ve Direniş*, s. 375.

¹⁸ Said es-Samerrâî, *et-Taifîyye fi'l-Irak: el-vâkî ve'l-hâl*, Müessesetü'l-Fecr, Londra 1993, s. 50; Ziya Abbas, *Irak'ta Şîî Merciliği'nin Siyasî Rolü*, s. 178.

¹⁹ Muharrem Akoğlu, "Irak'ta Şîî Varlığı", *Ortadoğu'nun Geleceği Açısından Şîî-Sünnî İlişkileri*, ed. Mesut Okumuş – Cemil Hakyemez, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum 2014, s. 263.

²⁰ Joyce N. Wiley, *Irak Şîîleri*, çev. Ekin Yayınları, İstanbul ts., s. 13.

Ehl-i Sünnet ile Şîa'yı birbirine yakınlaştırmak gayesiyle "Dârü't-Takrîb" adıyla kurulan bu müessesese, Mısırdaki 1945 yılında oluşturulmuştur. Iraklı Şiî âlim Kâşifü'l-Gitâ, Şiî-Sunnî yakınlaşmasına katkıda bulunmak amacıyla 1953 yılında Mısır'ın geçici başkanı Muhammed Necib'le yazışmalara başlamıştır. Zâten bu amaçla daha önce Mısır'a pek çok kere ziyarette bulunmuştu.²¹ Fakat adı geçen "takrîb hareketi", özellikle Şiî âlimlerin, kendi mezhebî görüşlerini yayma gayreti içerisinde oldukları gerekçesiyle dağılmaya başlamış ve yaklaşık 30 yıllık bir faaliyetten sonra yıkılmıştır.²² Bununla birlikte Dârü't-Takrîb müessesesinin oluşumu çerçevesinde Şîa'ya yönelik çok önemli bir fetvâ, Şubat 1959 yılında Ezher Üniversitesi rektörü Şeyh Mahmud Şeltût tarafından verilmiştir. Mahmud Şeltût, kurumun dergisinde yer alan fetvâsında, İmâmiyye ya da İsnâaşeriyye mezhebinin hükümlerine göre amel etmenin câiz olduğunu, mezhepsel taassuptan kaçınılması gerektiğini ifade etmiştir. Onun Şiî fikhının öğretilmesine yönelik böyle bir fetvâ vermesi, Şiî-Sunnî diyaloguna yönelik önemli bir adımdır.²³ Şiîliğin yetkili bir Sunnî âlim tarafından hak mezhep olarak kabul edilmesi muhtemelen bir ilkti.

Yine Irak'ta İhvân-i Müslimîn hareketinden etkilenerek Necef'te bir grup Şiî'nin kurduğu Sazmân-ı Fedayân-ı İslâm (İslâm Fedâileri Teşkilâtı), Şiîlerle Sunnîler arasında birliğin sağlanmasını ana hedefleri olarak göstermişlerdir. Onlar, bu doğrultuda İmam Gazzâlî ve Seyyid Kutub'un eserlerini Farsça'ya çevirmişlerdir. Ancak onların silahlı mücadeleye varan bu tür faaliyetleri, önemli Şiî din adamları arasında destek bulmamıştır.²⁴

İslâm dünyasının bir kısmında bunlar yaşanırken I. Dünya Savaşı sonrası oluşturulan yapay devletlerden birisi olan Lübnan'da 1975 yılında patlak veren iç savaş, bölgedeki farklı gruplar ve mezhepler arası birliktelikleri asgarî düzeye indirmiş, canlarını korumak isteyen insanlar mezhepsel veya cemaatsel aidiyetlere sığınmışlardır. Bu durum ister istemez mezhep çatışmalarının artmasına yol açmıştır²⁵, dolayısıyla da, oluşturulmaya çalışılan yakınlaşma gayretlerine tersi yönde etki etmiştir.

I. Dünya Savaşı sonrası dönemde Sunnî-Şiî ilişkileri açısından sayabileceğimiz önemli bir etken de Vehhâbilik ve Suud Devleti faktörüdür. Zâten Vehhâbilik ve Suud, 18. Asırdan beri bölgedeki mezhepsel denge açısından sıkıntı oluşturmaya başlamıştır. Abdülaziz İbn Suud'un, Ocak 1927'de İhvân liderleri, Necid'deki kabile reisleri ve önde gelen Vehhâbî ulemâyla bir toplantı yapması ve vardıkları sonuç, onların kendi topraklarındaki Şiîlere bakışını yansıtmaktaydı. Burada Ahsâ ve Katif'te yaşayan Şiîlerle ilgili aldıkları kararların bir kısmı şöyledir:

²¹ Muhammed Hüseyin Kâşifü'l-Gita, *el-Musîlî'l-Ulyâ fi'l-İslâm lâ fi Bahamdun*, Beyrut 1980, s. 123; Faleh A. Cabbar, *Irak'ta Şiî Hareketi ve Direniş*, s. 160.

²² Geniş bilgi için bk. İlyas Üzümlü, "Sunnî-Şiî Yakınlaşması: Dârü't-Takrîb Tecrübesi", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 1998, sy. 2, s. 171-185.

²³ Hamid İnâyet, *Çağdaş İslâmî Siyasi Düşünce*, s. 92-93.

²⁴ Seyyid Muhammed Ali Hüseyinzâde, *İslâm-i Siyasi Der İran*, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Müfid, Kum 1386, s. 175.; M. Serkan Taflıoğlu, *Humeynî (İran İslâm Devrimi)*, Ankara 2010, s. 114-115.

²⁵ John L. Esposito, *İslâm Tehdidi Efsanesi*, Ufuk Kitapları, İstanbul 2002, s. 255.

a-Şiîlerin Vehhâbî İslâm'ı kabul etmeleri için eğitimin tüm imkânları kullanılacaktır.

b-Şiîlerin, Aşura Merasimi benzeri bid'at uygulamalarına kesinlikle izin verilmeyecektir.

c-Şiîlerin ziyaretgâhları yıkılacak, Kerbelâ ve Necef'e seyahat edemeyeceklerdir.

d-Şiîler, beş vakit namazı camilerde Sünnîlerle birlikte kılacaklardır.

e-Irak'taki göçebe Şiî aşiretler, hayvanlarını Necid bölgesinde otlatamayacaklardır.

f-Bu kararları uygulamak istemeyen Şiîler ülke dışına sürülecektir.²⁶

Görünürde Şiîleri bir hayli zora sokacak bu yasaklara karşın Abdülaziz İbn Suud, Vehhâbî ulemânın baskısıyla aldıkları bu kararları uygulamada pek istekli davranmamıştır. Zâten Suud yönetimi, Hicaz'ın kendi idarelerine girmesinden itibaren bölgenin geleneksel Osmanlı kurumsal yapısı ve Hac dolayısıyla oluşan heterojen kozmopolit nüfus vb. etkenler sayesinde ister istemez değişmiştir.²⁷ Bu yüzden de Vehhâbî ulemâyla araları açılmaya başlamıştır. Bunun en ciddî belirtisi de Cuheyman el-Uteybî ve arkadaşlarının Kâbe Baskını'nda ortaya çıkmıştır.

1979 yılındaki Kâbe Baskını'nın baş aktörü Cuheyman el-Uteybî, Irak'taki Şiîlere karşı cihad etmek isteyen İhvan birliklerini engelleyen ve onları Hâricîlikle ithâm eden İbn Suud ile etrafındaki ulemâyı şiddetle eleştirmiştir. Zira ona göre söz konusu Şiîler, Allah'ın dışında Ali, Fâtıma, Hasan ve Hüseyin'e de duâ ettikleri için müşriktir.²⁸

Buraya kadar anlattıklarımızdan da anlaşılacağı gibi; Sünnî-Şiî ilişkileri, modernleşme ve meşrûtiyet hareketleri sayesinde tarihin en iyi dönemini yaşamaktaydı. Daha sonra da özellikle Müslüman Kardeşler Hareketi rüzgânıyla oluşan hava, bir taraftan modern eğitim kurumlarında yetişen Şiîler üzerinde etkisini gösterirken, diğer taraftan da tekrar yakınlaşma girişimlerinin başlatılmasına yol açmıştır. Bununla birlikte, Sünnî dünyanın âsî çocukları Suud'lu Vehhâbîler ise, zâten daha ortaya çıktıkları ilk dönemlerinde, 1802'de Kerbelâ'da katliâmla başlattıkları aşırı Şiî karşıtlığını, o kadar olmasa da zaman zaman devam ettirmişlerdir.

1979 İran Devrimi

İran İslâm Devrimi, Sünnî-Şiî ilişkileri açısından çok önemli bir aşamaya geçilmesine neden olmuştur.²⁹ I. Dünya Savaşı'nın ardından hanedanlıkların yıkılması ve uluslaşma çabaları neticesinde uzunca bir süre devre dışı kalan dinî ilişkilerin resmî boyutu, devrimle birlikte tekrar işlerlik kazanmaya başlamıştır.

²⁶ Mehmet Ali Büyükkara, *Suûdi Arabistan ve Vehhabilik*, Rağbet Yay., İstanbul 2013, s. 111.

²⁷ Mehmet Ali Büyükkara, *Suûdi Arabistan ve Vehhabilik*, s. 250.

²⁸ Cuheyman b. Muhammed b. Seyf el-Uteybî, *Resâilü Cuheyman el-Uteybî*, haz. Ve tahk. Rif'at Seyyid Ahmed, Kahire 1988, s. 89-90; Mehmet Ali Büyükkara, *Suûdi Arabistan ve Vehhabilik*, s. 204.

²⁹ Krş. İsmail Kara, "Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi Üzerine Birkaç Not", *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi*, ed. İsmail Kara, Asım Öz, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2013, s. 34.

Kısa bir müddet sonra da Sovyet bloğunun dağılmasıyla birlikte komünizmin gözden düşmesi, dinî düşünceyle birlikte mezhepsel ilişkileri ve dolayısıyla da sönmeye yüz tutan mezhep volkanlarını tekrar harekete geçirmiştir.

1970'li yıllardan itibaren Âyetullah Humeynî'nin İran Şâhı aleyhine başlatmış olduğu antiemperyalist ve Amerikan karşıtlığıyla bezenmiş siyasî kampanya, muhâliflikleri dolayısıyla sol ideolojiye yanaşmış Şiîlerin yörüngesini İslâmcılığa doğru çevirmede bir hayli etkili olmuştur.³⁰ Humeynî ve Mûsâ Sadr'dan ilham alan Emel ve Hizbullah sayesinde Lübnan Şiîleri de kendi örgütlerini kurmaya başlamışlardı. Özellikle Emel'in kurucusu Musa Sadr sayesinde dirilişe geçen bu Şiîler, 1980'lerde içerisinde milis güçleri barındıran geniş tabanlı bir teşkilat haline gelmişlerdir. Hazırda bekleyen solcu ve komünist gruplar da, karizmatik bir lider olan Mûsâ Sadr sayesinde toplumsal protestolarda boy gösterecek bir Şiî alternatifine sahip olmuşlardır.³¹

Yine bu doğrultuda, 1987'de Hac'da İranlıların öldürülmesi üzerine Suudîlerden intikam almak amacıyla Suudi Arabistan'da Hicaz Hizbullah'ı adıyla Şiî bir grup ortaya çıkmıştır. Hizbullah hareketiyle bağlantılı olarak oluşturulan ve şiddet yanlısı birtakım bombalama eylemlerine adı karışan bu hareket, aynı zamanda İran'ın velâyet-i fakîh teorisini desteklemekteydi. Ancak son dönem Suudî Şiîleri, İran bağlantılı olduğu düşünülen bu harekete, 1980'lerde olduğu gibi pek fazla destek vermemektedirler.³²

İslâm dünyasında dine yönelimin ve bu doğrultuda tekrar harekete geçen mezhepsel dürtülerin tek sebebi elbette 1979 İran devrimi değildi. Çok daha önceleri oluşmaya başlayan İhvân-ı Müslimîn ve benzeri hareketler, bir taraftan İran devrimine de katkı sağlarken, diğer taraftan ise, geneli itibariyle düşünüldüğünde dünya Müslümanları arasında bir İslâmcılık fikrinin oluşumuna yol açmıştır.

Yukarıda da ifade edildiği gibi, Humeynî'nin gerçekleştirdiği devrim, İslâmcılık düşüncesi doğrultusunda gelişen bir hareketti. Bundan dolayı, Şiîlerin gerçekleştirdiği bir devrim olmasına rağmen, İslâmcılık vurgusundan dolayı ilk dönemlerinde hem kendisinden sonra gelişen pek çok dinî-siyasî harekete ilham vermiş, hem de mezhep yakınlaşmalarına destek sağlayıcı oluşumlara katkı sağlamıştır. Örneğin, devrimden sonra Şiîlerle Sünnîlerin ortak olarak kabul ettikleri hadisleri içeren yaklaşık 20 ciltlik bir kitap yazılmıştır. Hattâ devrimin, İslâm dünyasındaki selefi akımlara bile yön verdiği söylenebilir. Onlar, İran

³⁰ Mehmet Ali Büyükkara, *Suudî Arabistan ve Vehhabilik*, s. 240.

³¹ John L. Esposito, *İslâm Tehdidi Efsanesi*, s. 252-253. Mûsâ Sadr'ın Libya'da iken birden bire ortadan kaybolması, taraftarları arasında şok etkisi yaratmıştır. Öyle ki onun kayboluşu, 260/873 yılında gaybete gittiğini iddia ettikleri On İkinci İmâm'ın durumuyla özdeşleştirilmiştir. Fouad Ajami, *The Vanished Imam*, Cornell University Press, 1986, s. 189-190; John L. Esposito, *İslâm Tehdidi Efsanesi*, s. 256.

³² Toby Matthiesen, "Hizbullah al-Hijaz: A History of The Most Radical Saudi Shi'a Opposition Group", *The Middle East Journal*, vol: 64, no: 2, Spring 2010, s. 179-197.

Devrimi'nden aldıkları ruhla siyâsî alana doğru kaymışlardır. Afgan Mücahitleri de söz konusu bu yeni havanın pratiğe dökülmüş ilk örneği olarak düşünülebilir.³³

Humeynî'nin tüm Müslümanlara yönelik ve ümmet bilincini öne çıkaran "İslâm" vurgusu, her ne kadar sadece Şiî değil, İslâm dünyasındaki diğer bir kısım dinî hareketler üzerinde çok ciddi etkisi olsa da, onun vefatının ardından yavaş yavaş biçim değiştirerek, yerini "Şiîlik" vurgusuna terk etmeye başlamıştır. İran İslâm Devrimi'nden dolayı Humeynî ve İran'a karşı sempati duyan bazı kesimlerin bu sevgisinin zamanla sessiz bir duruşa savrulduğuna, hattâ özellikle de son dönemlerde nefrete dönüştüğüne şahit olmaktayız.³⁴ Bundan dolayı bir yönüyle bakıldığında, aslında 1979 İran İslâm Devrimi'nin, İslâmcılıktan ziyade, içerisinde ideolojik, politik ve sosyoekonomik pek çok unsuru barındıran bir ulusal kurtuluş hareket olduğu söylenebilir. Ulemânın yönlendirdiği büyük İslâmcı grup, devrimi manipüle ederek diğerlerini saf dışı etmiş ve kendi kontrolüne aldığı bu harekete "İslâm Devrimi" adını vermiştir.³⁵

Humeynî, İslâmcılık vurgusu yaparak tüm Müslümanların sempatisini kazandığı İran İslâm Devrimi'nde, "velâyet-i fakîh" prensibini siyasal sistemin merkezine koyarak İmâmiyye Şiîliği açısından da önemli bir değişimi gerçekleştirmiştir. Onunla birlikte yürürlüğe giren İran anayasasının 5. maddesinde "Velâyetü'l-emr ve ümmetin imâmlığı; adil ve zahid olan fakîhlerin üzerindedir"³⁶ denilmektedir. Aslında bu şekilde, 1736'da Safevîlerin yıkılmasından itibaren yönetimden uzak tutulan Şiî ulemânın, dinî konularda olduğu gibi eskisinden çok daha güçlü bir şekilde siyasal yönetimin de merkezine oturduğu görülmektedir. Diğer bir yönüyle bu durum, hem İran milliyetçiliğine hem de mezhepçiliğe giden sürecin yeni bir başlangıcı olarak da düşünülebilir. Yüzyıllarca Osmanlı tebaası olarak kalmış bağımsız Irak Şiî ulemâsı da, bundan dolayı olsa gerektir, Humeynî'nin velâyet-i fakîh düşüncesine pek sıcak bakmamıştır.

Yukarıda da ifade edildiği gibi, dönemin Irak Şiî ulemâsının velâyet-i fakîh fikrine uzak durmasının bir sebebi de, devrimin zaman içerisinde İran milliyetçiliği unsurlarını benimsemek zorunda kalmasıydı. Âyetullah Humeynî zamanında da gözlemlendiği gibi, İslâmcı enternasyonalizme bağlı olan Irak Şiî ulemâsına karşılık İran Şiîliği, daha ziyade İran milliyetçiliğine eklenmişti.³⁷ Irak'la olan savaşın heyecanıyla öne çıkan milliyetçilik duyguları, İslâm'la birleştirilerek daha geniş tabanlı ve halk nazarında inandırıcılığı güçlü bir senteze dönüşmüştü. Ayrıca

³³ Mehmet Ali Büyükkara, *Suûdi Arabistan ve Vehhabilik*, s. 253.

³⁴ Hasan Onat, "İran İslâm Devrimi ve Şiîlik", *Ortadoğu'nun Geleceği Açısından Şiî-Sünnî İlişkileri*, ed. Mesut Okumuş – Cemil Hakyemez, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum 2014, s. 149.

³⁵ Hamid Dabaşı, *İran: Ketlenmiş Halk*, çev. Emine Ayhan, Metis Yayınları, İstanbul 2008, s. 161.

³⁶ Madde.5: Hz. Mehdi'nin gaybeti döneminde İC'de ümmetin imamlığı görevi; âdil, takvâli, zamanın sorunlarını bilen, cesûr, tedbirli, idareci bir fakîhin uhdesindedir. Bu fakîh, bu görevi madde 107 gereğince üstlenir.

³⁷ Faleh A. Cabbar, *Irak'ta Şiî Hareketi ve Direniş*, s. 337.

devrimin hemen akabinde hayal kırıklığına uğrayan kesimlerin eklendiği muhalefet de, bu sayede düşman ordusuyla ilişkilendirilerek saf dışı edilmişti.³⁸

Diğer taraftan, Irak Şîileri'nin önemli bir kısmı her ne kadar devrime uzak dursa da, içlerinde, başlangıçta İran benzeri bir devrimi kendi ülkelerinde de gerçekleştirmek için yoğun bir gayret içerisine girenler de vardı. Fakat onlar, İran'a gidip uygulamayı gördükten sonra fikir değiştirmişlerdir. Bunlardan birisi de Ahmed el-Kâtib'dir.

Ahmed el-Kâtib'e göre İran'da uygulamaya konan velâyet-i fakîh düşüncesi, Irak Şîi ulemâsının büyük bölümü tarafından tasvip görmemiştir. el-Kâtib, onların, daha ziyade şûrâ, yani demokrasiyi benimsediklerini söyler. Hattâ ona göre günümüz Şîileri velâyet-i fakîh anlayışını aşip demokrasiyi benimsedikleri, Sünnîleri de bu sürece kattıkları takdirde ortak bir siyasî düşüncenin oluşması kendiliğinden sağlanacaktır; İmâmîyye veya velâyet-i fakîh'çi siyasal düşünceden vazgeçmek, Şîi toplumu, şûrâya dayalı siyasal düşünceyi benimseyen Sünnîlere yaklaştıracaktır.³⁹

Yukarıda da ifade etmeye çalıştığımız gibi, devrim sonrası dönemde İran Şîiliği'nin bir taraftan siyasallaşması, diğer taraftan da milliyetçiliğe doğru kayması, Irak Şîi ulemâsı tarafından pek tasvip görmemiştir. Onlardan bir kısmı, siyasallaşmanın yol açtığı olumsuzlukların farkına vararak velâyet-i fakîh sistemini doğuran Şîi imâmet düşüncesini sorgulamaya başlamışlardır. Neticede gelmiş oldukları nokta, önceki modernist ulemânın mezhepler üstü, İslâm ortak paydası olmuştur. Onların modernistlerden farkı ise, dini onlardan biraz daha fazla öne çıkarmalarıdır.

Devrim sonrası uygulamalar ile İran'ın devrimi yaymak için giriştiği uluslararası faaliyetler, hem bir taraftan Müslümanlar arasında bu tür rahatsızlıkların başlamasına yol açarken, diğer taraftan da tepkisel Şîi karşıtı politikaların uygulanmasına da sebebiyet vermiştir. Safevîlerin Şîiliği resmi mezhep olarak benimseyip giriştikleri Şîileştirme faaliyetleri karşısında Osmanlı'nın takındığı tutumun bir benzeri Saddâm Hüseyin döneminde Irak'ta yaşanmıştır. Ahmed el-Kâtib'e göre,⁴⁰ Irak'ı yöneten laik ve Baasçı Saddâm rejimi, Râfızîlik (Şîilik) aleyhinde kullanabilecekleri tüm klasik malzemeyi tedavüle sokmuşlardır. Bu şekilde Şîa'yı kâfir ilan ederek aynı zamanda İran-İrak Savaşı'nı meşrûlaştırmış olacaktı.

Irak dışında sıkıntının yaşandığı bir başka ülke de Vehhâbî Suûd yönetimindeki Suudi Arabistan idi. Vehhâbîlerin, Hanbelî katılığına ilaveten tüm bid'at ve yeniliklere karşı başlattıkları amansız mücadele, Şîilik için tarihte hiç görülmediği kadar köktenci bir tehdit oluşturmuştur.⁴¹ Ülkenin kuzeydoğusunda yaşayan Şîiler arasında İran destekli Hicaz Hizbullah'ının kurulması onları bir hayli rahatsız

³⁸ Hasan Onat, *İran İslâm Devrimi ve Şîilik*, s. 151.

³⁹ Ahmed el-Kâtib, *Nedenleri Tarihte Kalmış Siyasi Ayrılık, Sünnilik-Şîilik, İslâm Birliği*, çev. Muharrem Tan, İstanbul 2009, s. 348-349.

⁴⁰ Ahmed el-Kâtib, *Nedenleri Tarihte Kalmış Siyasi Ayrılık*, s.345.

⁴¹ Hamid İnâyet, *Çağdaş İslâmî Siyasi Düşünce*, s. 79-80.

etmiştir. Gerçi Suûd'lu Şiîler, gerek birtakım ekonomik kazanımları, gerekse bazı sosyal içerikli taleplerinin İbn Suûd tarafından müspet karşılanması dolayısıyla Humeynî ve diğer birtakım Şiî liderlerin radikal çağrılarına mesafeli durmuşlardır.⁴² Humeynî de, daha önceleri, 1971 yılında kaleme aldığı bir eserinde, yazdırdıkları kitaplarla Şiîleri karalayan ve onları bu şekilde ümmetten kopartmaya çalışan Suud yönetiminin aslında emperyalizme hizmet ettiğini ileri sürmekteydi.⁴³

Yukarıda ifade edilen tüm olumsuzluklara rağmen, 1979 İran İslâm Devrimi'nin hemen sonrasında söz konusu kesimler arasında İslâm ortak paydasının öne çıkarılmasında, İslâmcılığın ve devrimin ilk dönemki ruhunun etkisi yadsınamaz bir gerçektir. Hattâ İran İslâm Devrimi'nin ilk zamanları dikkate alındığında, tüm Şiî kesim içerisinde bir yumuşamanın olduğu rahatlıkla fark edilir. Hamid İnâyet⁴⁴, devrimin hemen akabinde 1982 yılında yazdığı kitabında, kendi dönemindeki Şiîlerde özellikle ilk üç halifeye karşı hakaretamiz tavırlardan kaçınılmasına yönelik bir eğilim gördüğünü ifade etmiştir. Yine bu dönemde mezhepler arasında bir miktar ılımlaşma ve yakınlaşma havaları estiği için benzer yönelimler bir kısım Sünnî âlimler tarafından da dillendirilmiştir. Örneğin Hüseyin Atay,⁴⁵ iki grup arasındaki nefret ve düşmanlığı ortadan kaldırmak için 1983 yılında *Ehl-i Sünnet ve Şîa* isimli eserini yazdığını ifade eder. Benzer amaçlarla 1993 yılında İstanbul'da Sünnî ve Şiî âlimlerin bir araya geldiği bir sempozyum düzenlenmiştir.⁴⁶

Devrim'den hemen sonra Sünnîler ile Şiîler arasında mezhepsel ilişkiler bu şekilde ılımlı hava içerisinde devam ederken, zaman içerisinde devrimin reel sonuçları ortaya çıkmaya başlayınca değerlendirmelerin de değişmeye başladığını görüyoruz. İran'lı aydın düşünür Hamid Dabaşı, durumu şöyle özetlemiştir: "Devrim, yaklaşık iki asırlık bir birikimin sonucunda İran'da oluşan sömürgecilik karşıtı modernist akımı ve ülkedeki farklı inanç ve unsurları bir arada tutan kozmopolit kültürü yok etmiştir."⁴⁷

Neticede devrimden bir süre sonra belli Şiî amaçlar elde etmek gayesiyle İran yönetiminin de destek, teşvik veya yönlendirmeleriyle 1980'lerden itibaren Lübnan'da Emel, Irak'ta ed-Dâva el-İslâmiyye, Pakistan'da Tahrîk-i Câferiyye ve Afganistan'da Hizb-i Vahdet gibi diğer örgütlerin oluşturulması ve onların mezhepçi faaliyetlerinin zamanla daha fazla fark edilir olması, devrimin hemen sonrasında ılımlı giden ilişkileri ters yöne doğru etkilediği söylenebilir. Bununla

⁴² Mehmet Ali Büyükkara, *Suûdi Arabistan ve Vehhabilik*, s. 251-252.

⁴³ Joseph A. Kechichian, "The Impact of American Policies on Iranian-Arab relations", *Iran and the Arab World*, ed. H. Amirahmadi, N. Entessar, London 1993, s. 133-134; Mehmet Ali Büyükkara, *Suûdi Arabistan ve Vehhabilik*, s. 240.

⁴⁴ Fakat ona göre, söz konusu halifelerin Hz. Ali'nin hakkını gasp ederek müteceviz konuma düştükleriyle ilgili görüşlerinde herhangi bir değişiklik olmamıştır. Hamid İnâyet, *Çağdaş İslâmî Siyâsî Düşünce*, s. 79-80.

⁴⁵ Hüseyin Atay, *Ehl-i Sünnet ve Şîa*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yayınları, Ankara 1983, s. 187.

⁴⁶ Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiîlik Sempozyumu, Ensar Neşriyat, İstanbul 1994.

⁴⁷ Hamid Dabaşı, *İran: Ketlenmiş Halk*, s. 152.

birlikte durum yine de düzeltilebilir bir görüntü arz etmekteydi. Ta ki ABD işgaline kadar.

Irak'ın İşgali Sonrası Durum

ABD ve koalisyon güçlerinin Irak ve Afganistan gibi Müslüman ülkeleri işgal etmesi, İslâm dünyasındaki tüm dinî hareketlerin olduğu gibi Sünnî-Şîi ilişkilerinin seyri açısından da çok önemli bir dönüm noktasıdır.

Sünnî ve Şîi mezhep mensupları arasında son yıllarda yaşananlara baktığımızda, öncesine benzer birtakım yakınlaşma arayışlarının olduğu hemen dikkatimizi çekmektedir. Örneğin Dârü'l-Mustafa'nın rektör yardımcısı olan Hücetü'l-İslâm Dr. Zemanî ile İran'da 8 Haziran 2013 tarihinde yaptığımız görüşmede, 30 yıldan beri takrîb konusunda çalıştığını, bu çerçevede 20 farklı ülkede oturma düzenleyip çalışmalar yaptıklarını, Ezher Şeyhi Tantavî ile birlikte de faaliyetlerde bulduklarını ifade etmiştir.

Sünnî cenaha bakıldığında, onların da takrîble ilgili birtakım faaliyetler içerisinde oldukları görülmektedir. Suudi Kral Abdullah, 14-15 Ağustos 2012'de Mekke'de düzenlenen İslâm İşbirliği Teşkilâtı toplantısında, İslâm mezhepleri arasında ortak bir anlayış oluşturmak için, merkezi Riyad'da olacak bir Diyalog Merkezi (merkez li'l-hivâr) kurulmasını önermiş ve onun bu önerisi üye ülke temsilcileri tarafından kabul edilmiştir.⁴⁸ Yine, İran haber ajansının bildirdiğine göre, Sünnî Ezher Üniversitesi'nden ve önde gelen dinî liderlerinden Ahmad et-Tayyib; İran, Türkiye ve Mısır'dan oluşan İslâmî bir üçgenin, Sünnîler ile Şîiler arasında ayırım yapmayan politikalar izlediği takdirde Müslüman dünyanın menfaatine olacağını dile getirmiştir.⁴⁹ Bir başka habere göre ise; Uluslararası İslâm Fıkıh Akademisi sekreteri Dr. Ahmet Hâlid de, "İslâmî Mezhepler Arasında Yakınlaşma Danışma Kurulu"nun açılışında, İslâm dünyasının acilen mezhepler arasında bir yakınlaşma için çalışmalara başlaması gerektiğini vurgulamıştır.⁵⁰

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi günümüz Müslümanları arasında mezhepler arası ilişkileri geliştirmeye yönelik birtakım girişimler devam etmektedir. Ancak söz konusu faaliyetlerin önemli bir kısmının, karşılıklı olarak mezhepçi söylemleriyle öne çıkan İran ve Suudi Arabistan tarafından gelmesi ise bir tesadüf olmayıp onların; "acaba söz konusu devletler, mezhepçilik faaliyetlerini örtmek için algı yönetimi mi yapıyorlar?" şeklindeki farklı niyetleri ister istemez akla gelmektedir. Ayrıca bunların samimiyetleri ve dolayısıyla Müslümanlar

⁴⁸ Merkez lil-Hivâr beyne'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye. "el-Beyânü'l-Hitâmî", s. 2, madde 2, http://www.oic-oci.org/arabic/conf/is/ex-4/is_ex4_fc_ar_02.pdf, 04.10.2013.

Geniş bilgi için bk. Adem Ankan, "Şîilerin Takrîbi ve Suûdîlerin Teklifi", *Ortaoğu'nun Geleceği Açısından Şîi-Sünnî İlişkileri*, ed. Mesut Okumuş - Cemil Hakyemez, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum 2014, s. 177 vd.

⁴⁹ <http://irananders.de/nachrichten/news/article/reaktor-der-al-azhar-schlaegt-partnerschaft-zwischen-iran-tuerkei-und-egypten-vor.html> (17.08.2011)

⁵⁰ Toplantıda, İslâmî Mezhepler arası Yakınlaşma Danışma Kurulu başkanlığına, Dünya Müslüman Âlimler Birliği Genel Sekreteri Prof. Dr. Ali Muhyiddin Al-Qura Daghi seçildi. http://iname/wp_ar/?p=1009225 (15.09.2011)

üzerindeki etkileri de sorgulanmaktadır. Yani artık sözler ve vaatler, Müslümanlar nezdinde çok kuru kalmakta ve inandırıcı olmamaktadır. Suud ve İran gibi devletlerin Müslümanları etkilemeye yönelik uluslararası birtakım yeraltı faaliyetleri, tablonun rengini belirleyen asıl unsur olmaktadır.

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, İran İslâm Devleti'nin, Müslümanlar üzerindeki Şiîleştirme arzusunu gizleyemeyip, açıktan birtakım faaliyetlere girişmesi, Devrim'in İslâm dünyasındaki etkisini aşama aşama sona erdirmiştir.⁵¹ Devrim sonrası oluşan ve muhafazakâr ulemânın her alanda etkinliğini hissettirdiği bugünkü dinsel yapı, Müslümanlar bir yana İran gençliğine de herhangi bir ideal sunamayıp, tam aksine onlar arasında devrime karşı kin ve nefret duygularına yol açmaktadır.⁵² "Mezhepler arası yakınlaşma" benzeri söylemler ise hem Sünnîler hem de Şiîler açısından artık günümüzde slogandan öteye geçmeyen kuru ifadeler olarak kalmaktadır. Bu günlerde ise daha ziyade "mezhepler arası çatışma" söylemlerinin dikkatimizi çektiği bir İslâm dünyasıyla karşı karşıyayız.

İslâm dünyasına yeniden şekil verme isteğinde olan ABD ise, Irak işgali sonrasında oluşturmaya çalıştığı yeni dünya düzeni çerçevesinde Irak'ta kendine yakın gördüğü Şiî gruplarla temasa geçerek, onları, arzu ettiği sosyo-politik değişimin motor gücü olarak kullanma isteğindedir.⁵³ Bölgede geçmişten günümüze taşınmış ve İslâmî uyanış veya İslâmcılık olarak tanımlayabileceğimiz farklı olgu ve olaylar, onlar tarafından bilinçli bir şekilde mezhepsel ve etnik kimlikler üzerinden izah edilmeye çalışılmaktadır. Yaşanan olayları değerlendirirlerken azınlık-çoğunluk, Şiîlik-Selefilik kutuplaşması gibi mezhep eksenli söylemleri öne çıkarttıklarını görüyoruz. Çatışmaların yoğun olarak yaşandığı Irak'taki insanlar da, ABD güçleri tarafından bilinçli bir şekilde mezheplerine göre tasnif edilmekte ve yerleşim birimlerinde iç içe yaşayan Şiî ve Sünnîler yerlerinden edilip tekrar mezheplerine göre iskân edilmeye çalışılmaktadır. Şiî nüfusun ağırlıkta olduğu Bağdad'ın Kâzimiyye bölgesindeki Sünnîler, oradan göçe zorlanmışlardır. Özellikle şehirli Sünnî ve Şiî elit kesimin çocukları arasında son derece olağan kabul edilen evlilik ilişkileri, ABD işgalinden itibaren günümüze gelinceye kadar neredeyse yok denecek seviyeye inmiştir. Ayrıca ülkedeki tüm Sünnîler Saddâm'ın destekçileri, Şiîler ise onların baskısından kurtarılıp özgürleştirilmeye çalışılan gruplar olarak gösterilmek istenmiştir.⁵⁴

Irak'ta ABD ve müttefikleri tarafından uygulanmaya başlayan söz konusu politikalar ve bölgedeki Şiîlerin yeni aktörler olarak öne çıkartılması, ABD'li Şiî danışman Veli Nasr tarafından "Şiî Uyanış" olarak adlandırılmıştır. Veli Nasr'a

⁵¹ Ergün Yıldırım, "İslâmizm, İslâmlaşma ve İttihad-ı İslâm", *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi*, ed. İsmail Kara, Asım Öz, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2013, s. 125.

⁵² Farhad Khosrokhavar-Olivier Roy, *İran: Bir Devrimin Tükenişi*, çev. İsmail Yerguz, Metis Yayınları, İstanbul 2013, s.189; Hasan Onat, *İran İslâm Devrimi ve Şiîlik*, s. 160-161.

⁵³ Muharrem Akoğlu, *Irak'ta Şiî Varlığı*, s. 283.

⁵⁴ Geniş bilgi için bk. Sönmez Kutlu, "Şiî Uyanış Tezi ve Geleceği Tartışmaları İle İlgili Değerlendirmeler", *Ortaoğu'nun Geleceği Açısından Şiî-Sünnî İlişkileri*, ed. Mesut Okumuş – Cemil Hakyemez, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum 2014, s. 315-316, 331.

göre artık günümüz Ortadoğu'sunda belirleyici olan ne Arap milliyetçiliği ne de ulusal kimliklerdir. Asıl belirleyici faktör Şîi uyanışı ile Sünnîlerin buna karşı gösterecekleri reaksiyondur.⁵⁵

Veli Nasr'ın ortaya attığı “Şîi uyanış” tezi, İslâmî Uyanış'a sebep olarak gösterilen sömürgecilik, modernizm, ekonomik çöküntü ve sekülerizm gibi birtakım etkenlere bir tepki olarak ortaya çıkmaz. Aksine bunun, “Sünnî zulmü” ve “Şîi iktidar” gibi tamamen sekter gerekçelerin öne çıkartıldığını görmekteyiz.⁵⁶

ABD ve koalisyon güçlerinin Irak ve Afganistan işgalleri, Şîi Uyanış konusuna paralel bir şekilde, İran'ın lehine de birtakım avantajlar sağlamıştır. Veli Nasr, Ocak 2014'te yazdığı bir makalesinde; ABD'nin Suudi Arabistan ve Ürdün gibi geleneksel ittifak ilişkilerinin artık pek geçerliliği kalmadığını, dolayısıyla konjonktür gereği İran'ı yanlarına almaları gerektiğini söylemiştir.⁵⁷ İran, oluşmaya başlayan Şîi kuşağı sayesinde özellikle etrafındaki Suud, Pakistan ve Taliban'lı Afganistan çemberini kırmaya başlamıştır.

Veli Nasr'a göre bölgede mezhepçiliğin öne çıkması, Saddâm rejiminin ortadan kalkmasıyla oluşan Şîi uyanışın bir sonucudur.⁵⁸ Bununla birlikte o, velâyet-i fakîh sistemi üzerine bina edilmiş resmi İran Şîiliğinin Pan-Şîizm'e yol açabileceğini, bundan dolayı da Sistanî liderliğindeki Nefes merkezli Şîi yapılanmanın⁵⁹ yeni Şîi uyanış için iyi bir model olabileceğini öne sürer.

Veli Nasr'ın “Şîi Uyanış” adlı çalışması ve bu konuyla ilgili öne sürdüğü görüşler, alanın uzmanları tarafından ciddî anlamda eleştirilmekle birlikte Sreeram Chaulia, bu kitabın; Batı dünyasında var olan kökencilik, otoriterizm ve kadın hakları konuları eksenli Müslüman imajını, mezhep çatışmaları merkezli bir algıya dönüştürdüğünü⁶⁰ söylemektedir. Irak'ta yaşanan gelişmelere baktığımızda, olayların her geçen gün Veli Nasr'ın önerileri doğrultusunda gelişmesi, Sreeram Chaulia'nın tespitinin doğruluğunu ortaya koymaktadır. ABD'nin, Irak'ı işgal etmeden önce, yani 1987 yılından itibaren Sistani'ye 200 milyon dolar yardım etmesinin⁶¹ ortaya çıkması da, perde arkası ilişkiler yumağını ve sürecin bu yöndeki işletilme şeklini daha net olarak göstermektedir.

⁵⁵ Veli Nasr, *The Shia Revival: How Conflicts within Islam will Shape the Future*, New York 2006, s. 179.

⁵⁶ Sönmez Kutlu, “Şîi Uyanış Tezi”, s. 317.

⁵⁷ Veli Nasr, “On the Conflict between Shiites and Sunnis: We Need Engagement with Iran”, <http://www.spiegel.de/international/spiegel/veli-nasr-on-the-conflict-between-shiites-and-sunnis-we-need-engagement-with-iran-a-444709.html>

⁵⁸ Veli Nasr, “The Shi Revival”, *Military Review*, 83/3(2007), s. 9.

⁵⁹ Irak'ta yaşayan önemli bir merci-i taklid Seyyid Ali Sistani, velâyet-i fakîh düşüncesini kabul etmemektedir. O, demokratikleşme yolunda önemli bir adım daha atarak velâyet-i fakîh düşüncesini yerine, yetkinin tamamen halka ait olduğu bir sistemin kendileri açısından daha uygun olacağını söylemiştir. O bu şekilde Irak'ta demokratik bir devlet kurulmasına destek vermiştir. Ahmed el-Kâtib, “Şia ve Modernizm, Direnişten Bilinçli Açılıma”, s. 157.

⁶⁰ Sönmez Kutlu, “Şîi Uyanış Tezi ve Geleceği”, s. 340.

⁶¹ <http://www.timeturk.com/tr/2011/04/19/sistani-rumsfeld-den-rusvet-aldigini-itiraf-etti.html#.VSDqldysWVM>

Görünüşte Veli Nasr'ın önerisinin altında yatan asıl niyetinin, hem şiddeti besleyen İran modeline, hem cihadçı Sünnîliğe hem de Selefi Vehhâbîliğe karşı farklı bir direniş modeli ortaya koymaktı.⁶² Fakat meselenin çok daha geniş bir şekilde tasarlanmış olup, tüm Ortadoğu coğrafyasının yeniden dizayn edilmeye çalışıldığı intibâi belirlemektedir. Bu doğrultuda etkin aktörler olarak, biri birlerini her an boğazlamaya hazır Şîiler ile Selefilere devreye sokulması ilk akla gelen husustur.

Sonuç olarak, Irak'ın işgalinin bir taraftan Selefi hareketlerin daha da güçlenmesine ve tüm İslâm dünyasına yayılmasına yol açarken, diğer taraftan da "Şîi Uyanış" adıyla Şîiliğin öne çıkartıldığı bir tabloyla karşı karşıya olduğumuz söyleyebiliriz. Zâten tarihte Şîi ve Selefi hareketlerin yükseliş ve düşüşleri genelde paralel bir seyir takip eder.

Değerlendirme ve Sonuç

Pew Research Center'ın 9 Ağustos 2012'de yayınlandığı "The World's Muslims: Unity and Diversity" adlı araştırmada; Mısır halkının sadece %42, Fas'ın %37, Filistin'in de %38'lik bir kesimi Şîileri Müslüman olarak görmektedir.⁶³ Şîiler arasında yapılacak bir ankette benzer soru Sünnîlerle ilgili sorulduğunda da çok farklı sonuçların alınacağını zannetmiyorum. Halbuki hem Sünnîler hem de Şîiler kendilerini Müslüman olarak tanımlamaktadırlar. Günümüz Müslümanlarının mezhebi farklılığı kendi aralarında bu kadar öne çıkarmalarının gerçekten dinî bir temeli var mıdır veya çatışmanın temelinde yatan esas unsur nedir?

Bu soruya farklı yönlerden cevap verilebilir. Fakat zannedersem esas mesele zihniyet ve tarih algısında yatmaktadır. Hasan Onat'ın ifadeleriyle; "her mezhep, her zihniyet, kendisi ile birlikte kendi tarihini ve geleceğini inşâ eder. Bu doğrultuda tarihin geriye doğru işletildiğini, tarihle birlikte geçmişle ilgili algının da yeniden kurgulandığını unutmamakta fayda vardır."⁶⁴ "Şîi-Selefi kutuplaşmasının da muhtemel bir Şîi-Sünnî mezhep çatışmasının da önlenmesi; Müslümanların kendi aralarında barışı tesis ederek yüksek güven kültürü yaratabilmesi, keyfi tarih inşâlarından kurtularak, gerçeklerle örtüşen bir tarih inşâ etmekle mümkün olabilir."⁶⁵

Yani her şeyden önce mezheplerin nasıl oluştuğunu anlamak, inanç meselesi olarak algıladığımız ve üzerinde kavga ettiğimiz birtakım itikadî meselelerin, aslında erken dönem siyâset tartışmalarının bir sonucu olduğunu kavramak gerekmektedir. Aynı şekilde günümüzdeki mezhep çatışmalarını tetikleyen unsurlar da, aslında devletlerarası güncel siyâsî rekabetten veya kendi iç politikalarından kaynaklanıyor mu?

⁶² Krş. Sönmez Kutlu, "Şîi Uyanış Tezi ve Geleceği", s. 323.

⁶³ <http://www.pewforum.org/2012/08/09/the-worlds-muslims-unity-and-diversity-executive-summary/>

⁶⁴ Hasan Onat, "İslâm Ortak Paydasını Kaybetmiş Müslümanların Açmazı: Şîi-Selefi Kutuplaşması", *Tarihte ve Günümüzde Selefilik*, İSAV, İstanbul 2014, s. 532.

⁶⁵ Hasan Onat, "İslâm Ortak Paydasını Kaybetmiş Müslümanların Açmazı", s. 530.

Şîiliği yaymak gibi kutsal bir hedefin, İran halkının gözünde değer kaybeden siyasal yönetimin ve onların destekçisi Şîi ulemânın iktidarına güç kattığı bilinmektedir. Onların, Arap ülkelerinin monarşiye dayalı iktidarlariyle karşılıklı atışmaları, hem kendilerine hem de bölge halklarıyla mesafeli Arap yöneticilerine soluk aldırılmaktadır. Ancak olan yine Müslümanlara olmakta, Sünnî halklar ile Şîi halklar arasındaki kin ve nefret duyguları çoğalmaktadır.

Mevcut İran yönetimi, her ne kadar mezhep vurgusundan uzak durmaya çalışsa da uygulamada varlığının meşrûiyetini Şîilik ve Şîiliği yayma üzerine oturtmaktadır. Onların Şîiliğe sarılmasının veya mezhepsel kimliği öne çıkartmasının bir diğer sebebi de, ülke nüfusunun önemli bir kesimini Farslı olmayan farklı etnik unsurların oluşturmasıdır. Şîilik vurgusu yapılarak bu şekilde söz konusu grupların etnik talepleri arka plana itilmektedir. Benzer şekilde, Amerika ve İsrail karşıtlığı sürekli canlı tutularak gündem dış politikaya kaydırılmakta ve bu yolla özellikle ekonomi ve yönetim alanındaki iç problemlerin üstü örtülmeye çalışılmaktadır. Ambargo altında can çekişen günümüz İran ekonomisinin nereye kadar dayanacağı konusunda ciddi endişeler var.

Son yıllarda yaşanan gelişmeler ve ortaya çıkan ittifak ve ihtilâflar, meselenin siyasal boyutunu daha net olarak ortaya koymaktadır. Bu çerçevede İran'ın Irak ve özellikle de Suriye konusundaki tutumundan sonra geçmişteki bağlantı ve faaliyetleri daha fazla sorgulanmaya başlamıştır. Örneğin Lübnan Hizbullah'ının oradaki eylemleri gerçekten Filistinliler için miydi veya Filistin halkına bir şey kazandırmış mıdır? gibi sorular artık çok açık bir şekilde sorulmaktadır. Aynı şekilde Suud yönetiminin Selefi örgütlerle bağlantısı, Mısır ve Yemen'deki dini gruplarla ilişkileri konusundaki çelişkili tavırları da Müslümanlarca sorgulanmaya başlayan diğer önemli hususlardır.

Batılı devletler tarafından oluşturulmaya çalışılan Sünnî ve Şîi kutuplu İslâm dünyasının ana figüranlarının İran ve Suudi Arabistan olduğu, artık Yemen konusunda yaşananlardan daha iyi anlaşılacaktır. Yani bir nevi Şîi-Selefi çatışması olarak da görebileceğimiz bu oyunun çarpık tarihî arka planı da hazır olduğu için meseleler daha rahat maniple edilebilmektedir. Seleflerin sahabilerden kendilerine örnek olarak en fazla atıf yaptıkları şahıs ile Şîilerin de en fazla nefret ettikleri kişinin aynı şahıs, yani Hz. Ömer olması bir tesadüf değil, geriye doğru oluşturulmuş çapraşık mezhep algısının bir sonucudur. Yine günümüzde hem Şîilerin hem de Seleflerin, İslâm dünyasının duraklama döneminin, yani X-XVIII arası yüzyılların hâkim çatışmacı zihniyetinin dilini kullanmaları da ister istemez dikkatimizi çekmektedir. Müslümanların söz konusu ihtilâflarına dışarıdan yapılan müdahaleler de eklenince mesele tamamen çözümsüzleşmektedir. Zâten İslâm dünyasında yaşanan olağanüstü şartlar ve Batı benzeri yabancı işgaller, Sünnîlerle Şîiler arasındaki geleneksel dengeleri daha da bozmuştur. Moğol istilası döneminde Nasıruddîn Tûsî (ö. 1274) gibi büyük Şîi âlimlerin, Hülâgû gibi dönemin Moğol hükümdarlarına yakın durmaları, İbn Teymiye (ö. 1328) gibi Sünnî âlimleri epeyce rahatsız etmiştir.

Başta din adamları olmak üzere her iki mezhep mensuplarının da aslında çatışmayı önleyecek teolojik söylemi öne çıkartması ve yanlışları sorgulayan yeni bir tarih yazımına yönelmeleri, artık daha acil bir mesele olarak önümüzde durmaktadır. Bunlar birlikte Hamid İnâyet'in⁶⁶ de ifade ettiği gibi; Şîîlerden, Sünnîler kadar esnek davranış beklemek biraz zordur. Her şeyden önce her iki mezhebin temel teolojik yapıları farklılık arz etmektedir. Sünnî hilâfet anlayışının Şîî imâmet kadar iddialı dinî delillere sahip olmayışı, ona değişen şartlara göre şekillenebilme esnekliği kazandırmıştır. Abbâsî, Selçuklu ya da Memlûk yönetimlerinde önemli görevlerde bulunan Ebû'l-Hasan el-Mâverdî (ö. 450/1058), Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî (ö. 505/1111) ve Bedreddin İbn Cemâ'a (ö. 732/1332) gibi Sünnî hilâfet teorisyenlerinin, siyasal iktidarı meşrûlaştırıcı birtakım yeni fikirler ortaya atabilmeleri de onun bu özelliğinden kaynaklanmaktadır. Oysa Şîî imâmet anlayışı ve buna bağlı olarak gelişen merci-i taklîd ve velâyet-i fakîh düşünceleri hâlen daha çok canlı bir şekilde Şîî toplum üzerinde belirleyici olmaya devam etmektedir. Günümüz Şîîlerinin bu çemberi aşmak gibi birtakım gayretleri olsa da, bu yöndeki çabalar, oluşturulan gerilim ortamı yüzünden bastırılmaktadır.

1979 İran devriminin akabinde benzer bir devrimi ve Şîî imâmete dayalı velâyet-i fakîh sistemini Irak'a da taşımak isteyen Ahmed el-Kâtib gibi entelektüel Şîîlerin varlığını biliyoruz. Fakat onlar, devrimin işleyişini bizzât İran'da kendi gözleriyle müşâhede ettikten sonra hayal kırıklığına uğramışlar ve söz konusu niyetlerinden vazgeçerek, bunun yerine Şîî-Sünnî ihtilâfları giderecek çalışmaların yapılması gerektiğine inanmaya başlamışlardır. Ayrıca Irak'taki Şîî mercî'lerin çoğunluğunun, İran'daki velâyet-i fakîh düşüncesinin, Şîîliği aşırı derecede siyasallaştıracağını düşündükleri, bu yüzden de söz konusu sisteme karşı oldukları da bilinmektedir. Ancak hem mevcut mercî-i taklîd sisteminin kuşatıcılığı, hem de mevcut karmaşa ve çatışma ortamının, söz konusu uzlaştırma söylemlerinin çok sönük kalmasına neden olmaktadır.

Velâyet-i fakîh sistemini oturtma gayreti içerisindeki İran'a gelince; ülkede ekonomik durumun iyileşmesiyle birlikte bunun sosyal hayata dair pek çok etkisi olacaktır. Modernleşme taleplerinin kendini daha çok hissettireceği yeni ortamda şâyet süreç olağan şekilde devam ederse ulemânın halk üzerindeki etkisi daha da azalacak gibi gözükmektedir. Fakat Irak, Suriye, şimdi de Yemen'de alevlenen mezhep çatışmalarının, bu sürecin doğal seyrinde işlemesine ister istemez etki edeceği anlaşılmaktadır.

Yine burada da, dışarıdan yapılan müdahalelerin belirleyici olmaya devam ettiğini tekrar belirtmek istiyorum. Halbuki Batı'nın kendisi modernleşmeyi alabildiğine yaşarken Müslüman ülkeleri ise geleneksel ortaçağ yönetim biçimlerini sürdürmeye zorlamaktadır. Bu bağlamda Nâmık Kemâl, Cemâleddîn Afgânî (ö. 1897) ve Muhammed Abduh (ö. 1905) gibi ilk Müslüman modernistlerin Sünnî-Şîî birlikteliğiyle ilgili geçmişte yaptıkları ısrarlı çağrılarının ve günümüzde onlara benzer söylemlerin dillendirilmesinin, mezhep çatışmalarını engelleyici faktörler

⁶⁶ krş. Hamid İnâyet, *Çağdaş İslâmî Siyasi Düşünce*, s. 29-30.

olarak büyük katkı sağlayacağını düşünüyorum. Zira mezhepler arası ilişkilerin en problemsiz olduğu zamanların, hararetli kelâmî tartışmaların yapıldığı Mu'tezile çağı ile yine benzer sürecin yaşandığı ve 19. asır modernist Müslüman aydınının damga vurduğu zaman dilimi olması önemlidir. Onlara karşı bir tepki olarak ortaya çıkan Selefî yaklaşımlar ile benzer Şîi grupların, meseleleri fikrî ortamdaki koparıp sokaklara taşıyarak çatışma ortamlarını bizzât kaynaklık ettiklerini müşahade etmekteyiz. Daha önceki bir çalışmamda da ifade ettiğim gibi; Sünnîler arasında "Argümanlarını Mu'tezile'den, ruhunu ise Hanbelîlerden alan, 19. ve 20. asrın ideolojik çatışmacı zihniyetinin etkisinde kalan ve 21. asırdaki İslâmofobinin tahriklerinden palazlanan kesim, Ortadoğu'daki mezhep çatışmalarının asıl kaynağını oluşturmaktadır."⁶⁷ Söz konusu grupların çatışmacı söylemlerini bahâne ederek Şîi fanatizmini meşrûlaştırmaya çalışan karşıt gruplar ise onların ekmeğine yağ sürmektedir. Yani Seleflilik yükseldikçe Şîilik de yükselmektedir. Hedef aldıkları esas kitleye bakıldığında; aslında her ikisinin de aşırılığı besleyen unsurlar oldukları anlaşılmaktadır.

Kaynakça

- Cabbar, Faleh, *Irak'ta Şîi Hareketi ve Direniş*, çev. Hikmet Halis, İstanbul 2004.
- Abbas, Ziya, *Irak'ta Şîi Merciliği'nin Siyasî Rolü*, Önsöz Yayıncılık, İstanbul 2013.
- Ahmed Hilmi, Şehbenderzâde, *İslâm Tarihi*, (I-II), nşr. Mümin Çelik, Doğan Güneş Yayınları, İstanbul 1971.
- Ajami, Fouad, *The Vanished İmâm*, Cornell University Pres, 1986.
- Akoğlu, Muharrem, "Irak'ta Şîi Varlığı", *Ortadoğu'nun Geleceği Açısından Şîi-Sunnî İlişkileri*, ed. Okumuş, Mesut – Hakyemez, Cemil, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum 2014.
- Arıkan, Adem, "Şîilerin Takrîbi ve Suûdîlerin Teklifi", *Ortadoğu'nun Geleceği Açısından Şîi-Sunnî İlişkileri*, ed. Mesut Okumuş – Cemil Hakyemez, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum 2014.
- Atay, Hüseyin, *Ehl-i Sünnet ve Şîa*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yayınları, Ankara 1983.
- Batatu, Hana, "Iraq's Shi'a: Their Political Role and the Process of Their Integration into Society", *Islamic Impulse*, ed. B.F. Stowasser, Washington 1986.
- Büyükkara, Mehmet Ali, "Günümüzde Seleflilik ve İslâmî İlimlere Olan Etkisi", *Tarihte ve Günümüzde Seleflilik*, İSAV, İstanbul 2014.
- _____, *Suûdi Arabistan ve Vehhabilik*, Rağbet, İstanbul 2013.
- Çetinsaya, Gökhan, "Osmanlı Irakı'nda Şîi-Sunnî İlişkileri: II. Abdülhamid Dönemi (1890-1908)", *Osmanlı Deoleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti*, ed. Azmi Özcan, İstanbul 2000.
- Dabaşı, Hamid, *İran: Ketlenmiş Halk*, Çeviren: Emine Ayhan, Metis Yayınları, İstanbul 2008.

⁶⁷ Cemil Hakyemez, "Ehl-i Sünnet'in Şîilik Algısı ve Temel Etmenler", *Ortadoğu'nun Geleceği Açısından Şîi-Sunnî İlişkileri*, ed. Mesut Okumuş – Cemil Hakyemez, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum 2014, s. 116.

- el-Kâtib, Ahmed, “Şîa ve Modernizm, Direnişten Bilinçli Açılıma”, çev. Yaşar Daşkıran, *İslâmiyât*, 7/4.
- _____, *Nedenleri Tarihte Kalmış Siyâsî Ayrılık, Sünnîlik-Şîilik, İslâm Birliği*, Türkçesi. Muharrem Tan, İstanbul 2009.
- el-Uteybî, Cuheymân b. Muhammed b. Seyf, *Resailü Cuheymân el-Uteybî*, haz. ve tahk. Rif’at Seyyid Ahmed, Kahire 1988.
- el-Verdî, Ali, *Lemahât ictimâ’iyye min tarîhi’l-İrakı’l-hadîs*, (I-VI), Kufan 1991, c. III.
- er-Ruhaymî, Abdülhalim, *Tarîhu’l-hareketi’l-İslâmiyye fi’l-İrak 1900-1924*, Dârü’l-âlemiyye li’t-Tibaa ve’n-Neşr, Beyrut 1985.
- Esposito, John L., *İslâm Tehdidi Efsanesi*, Ufuk Kitapları, İstanbul 2002.
- es-Sammeraî, Said, *et-Taifiyye fi’l-İrak: el-vâkî ve’l-hâl*, Müessesetü’l-Fecr, Londra 1993.
- Hakyemez, Cemil, “Ehl-i Sünnet’in Şîilik Algısı ve Temel Etmenler”, *Ortadoğu’nun Geleceği Açısından Şîi-Sünnî İlişkileri*, ed. Mesut Okumuş – Cemil Hakyemez, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum 2014.
- _____, *Osmanlı İnan İlişkileri ve Sünnî-Şîi İttifakı*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014.
- Hülagü, Metin, *(İngiliz Gizli Belgelerine Göre Milli Mücadelede İslâmcılık ve Turancılık) İslâm Birliği ve Mustafa Kemal*, Timaş Yayınları, İstanbul 2008.
- Hüseyinzade, Seyyid Muhammed Ali, *İslâm-i Siyâsî Der İnan*, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Müfid, Kum 1386.
- İnâyet, Hamid, *Çağdaş İslâmi Siyâsî Düşünce*, çev. Yusuf Ziya, Yöneliş Yayınları, İstanbul 1995.
- Kara, İsmail, “Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi Üzerine Birkaç Not”, *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi*, ed. İsmail Kara, Asım Öz, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2013.
- Karadeniz, Yılmaz, *İnan’da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1795–1925)*, İstanbul 2006.
- Kâşifü’l-Gıta, Muhammed Hüseyin, *el-Musûlü’l-Ulyâ fi’l-İslâm lâ fi Bahamdun*, Beyrut 1980.
- Kechichian, Joseph A., “The Impact of American Policies on Iranian-Arab relations”, *Iran and the Arab World*, ed. H. Amirahmadi, N. Entessar, London 1993.
- Khosrokhavar, Farhad – Roy, Olivier, *İnan: Bir Devrimin Tükenişi*, çev. İsmail Yerguz, Metis Yayınları, İstanbul 2013.
- Koca Râgıb Mehmed Paşa, *Tahkik ve Tevfik*, haz. Ahmet Zeki İzgöer, Kitabevi, İstanbul 2003.
- Kutlu, Sönmez, “Şîi Uyanış Tezi ve Geleceği Tartışmaları İle İlgili Değerlendirmeler”, *Ortadoğu’nun Geleceği Açısından Şîi-Sünnî İlişkileri*, ed. Mesut Okumuş – Cemil Hakyemez, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum 2014.
- Matthiesen, Toby, “Hizbullah al-Hijaz: A History of The Most Radical Saudi Shi’a Opposition Group”, *The Middle East Journal*, vol: 64, no: 2, Spring 2010.
- *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şîilik Sempozyumu*, Ensar Neşriyat, İstanbul 1994.

-
- Nasr, Vali, "On the Conflict between Shiites and Sunnis: We Need Engagement with Iran", <http://www.spiegel.de/international/spiegel/vali-nasr-on-the-conflict-between-shiites-and-sunnis-we-need-engagement-with-iran-a-444709.html>.
 - _____, "The Shi Revival", *Military Review*, 83/3(2007).
 - _____, *The Shia Revival: How Conflicts within Islam will Shape the Future*, New York 2006.
 - Onat, Hasan, "İran İslâm Devrimi ve Şîilik", *Ortadoğu'nun Geleceği Açısından Şîi-Sunnî İlişkileri*, ed. Mesut Okumuş – Cemil Hakyemez, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum 2014.
 - _____, "İslâm Ortak Paydasını Kaybetmiş Müslümanların Açmazı: Şîi-Selefi Kutuplaşması", *Tarihte ve Günümüzde Seleflik*, İSAV, İstanbul 2014.
 - Ortaylı, İlber, *Gelenekten Geleceğe*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2007.
 - Tafloğlu, M. Serkan, *Humeynî (İran İslâm Devrimi)*, Ankara 2010.
 - Üzüm, İlyas, "Sunnî-Şîi Yakınlaşması: Dârü't-Takrîb Tecrübesi", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sayı. 2, 1998.
 - Wiley, Joyce N., *Irak Şîileri*, çev. Ekin Yayınları, İstanbul, ts.
 - Yıldırım, Ergün, "İslâmizm, İslâmlaşma ve İttihâd-ı İslâm", *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi*, ed. İsmail Kara, Asım Öz, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2013.